

**BADIIY ADABIYOT MATERIALIGA SOTSIOLINGVISTIK
YONDASHUVNING METODOLOGIK ASOSLARI HAMDA INTERPRETATIV,
DESKRIPTIV VA KONTEKSTUAL TAHLIL MODELLARINING
QO‘LLANILISHI**

University of business and science

Toyirov Abdurahmon Tursunboy o‘g‘li

Global ilmiy tafakkur taraqqiyoti shuni ko‘rsatmoqdaki, badiiy adabiyot matni endilikda faqat estetik zavq bag‘ishlovchi, badiiy obrazlar va syujetlar tizimini aks ettiruvchi san‘at mahsuli sifatida emas, balki insoniyatning ijtimoiy-madaniy tajribasini kodlash va translyatsiya qilishga xizmat qiluvchi murakkab lingvokulturologik va sotsiolingvistik diskurs sifatida ham talqin etilmoqda. Boshqacha aytganda, adabiy matn bu jamiyatning ijtimoiy reproduksiyasi, mental stereotiplari, gender va hokimiyat munosabatlari, tarixiy xotira hamda kollektiv identifikatsiya mexanizmlarini til orqali modellashtiradigan ko‘p qatlamli ijtimoiy-semiotik tizimdir. Shuning uchun ham badiiy matnni tahlil qilishda faqat poetik-stilistik yondashuv bilan chegaralanish zamonaviy ilmiy tasavvurlar uchun yetarli emas; aksincha, matnning til strukturasi ortida yotgan ijtimoiy determinatsiyalarni aniqlash va sharhlash metodologik zarurat darajasiga ko‘tarildi.

Ayniqsa, tilning ijtimoiy funksionalligi nuqtai nazaridan qaralganda, adabiy matn ichida qahramonlarning nutqiy portreti, ijtimoiy maqomga asoslangan lingvistik differensiasiya, genderlashgan til shakllari, etnik mentalitetni aks ettiruvchi leksik modellarning qo‘llanishi, mafkuraviy diskurslarning til orqali translyatsiya qilinishi kabi hodisalar matnni sotsiolingvistik obyektga aylantiradi. Bunday yondashuv badiiy tilning “nima”ni ifodalashi emas, balki “nima uchun aynan shunday shaklda ifodalashi”ni ham izohlashni talab qiladi. Shu tariqa, badiiy matnning semantik yadrosi sotsial kontekst, kommunikativ niyat, tarixiy-madaniy situatsiya va diskursiy rejimlar bilan determinatsiyalanadi.[1]

Mazkur metodologik burilish natijasida interpretativ, deskriptiv va kontekstual tahlil modellarining baravar qo‘llanishi badiiy matnni ko‘p darajali tahlil qilish imkonini beradi: deskriptiv model empirik til faktlarini aniqlaydi; interpretativ model ularga ijtimoiy-konnotativ ma’no yuklaydi; kontekstual model esa mazkur birliklarni tarixiy va madaniy fon bilan integratsiyada talqin qiladi. Demak, badiiy adabiyot materialiga sotsiolingvistik yondashuv nafaqat yangi ilmiy natijalar beradi, balki matnning ichki qatlamlarini ijtimoiy-insonshunoslik miqyosida qayta o‘qish uchun metodologik asos yaratadi.

Badiiy matnni sotsiolingvistik nuqtai nazardan tahlil qilishning metodologik asoslari, avvalo, tilni ijtimoiy fenomen sifatida anglashga tayangan holda shakllanadi. Bu yondashuvda til - strukturaviy-formal tizim emas, balki jamiyatdagi ijtimoiy kuchlar, identifikatsiya mexanizmlari, ijtimoiy rollar va hokimiyat munosabatlarning diskursiy maydonda materiallashgan shakli sifatida talqin qilinadi. Shunday ekan, badiiy matndagi nutq hodisalari ular stilistik maqsadga qaratilgan bo‘lishidan qat’i nazar - ijtimoiy signal, ijtimoiy ong shakli va ijtimoiy xotiraning lingvistik ko‘rinishi sifatida ham qadrlanadi.[2]

Metodologiyani tashkil etuvchi asosiy tamoyillardan biri shundaki, badiiy matnda qo‘llangan til birliklari o‘z semantik qiymatini faqat ichki matn doirasida emas, balki uni yuzaga keltirgan ijtimoiy-tarixiy kontekst, mental stereotiplar va diskursiy rejimlar bilan uyg‘unlikda kasb etadi. Masalan, dialoglarda kuzatiladigan nutqiy daraja, etiketa formulalari, salbiy yoki neytral konnotatsiyaga ega lakunalar, genderga xos til ishlatish strategiyalari - bularning barchasi matnning sotsial qatlamini ochuvchi lingvistik indikatorlarga aylanadi.

Bundan tashqari, badiiy adabiyotni sotsiolingvistik tahlil qilishda til variativligi va ijtimoiy differensiasiya konsepsiyasi markaziy o‘rin tutadi. Qahramon nutqining dialektal xususiyatlari, argotik unsurlar, arxaik va etnografik leksika, jargon yoki slang qatlamining qo‘llanishi qahramonning ijtimoiy kelib chiqishi, ta’lim darajasi, jamiyatdagi mavqei, madaniy kapitali va ideologik orientatsiyasini dekodlash imkonini beradi. Shu tariqa til birliklari shaxs va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar, hukmron diskurslar va ijtimoiy stratifikatsiya mexanizmlarining badiiy shaklda ifodalanishiga xizmat qiladi.[3]

Metodologiyani yana bir muhim jihati til va ideologiya munosabatlarining tahliliga urg‘u berishdir. Badiiy matn, ko‘pincha, muayyan jamiyatdagi dominant g‘oyalar, patriarxal yoki davlatparast ideologiyalar, normalizatsiyasi tabiiydek tuyuladigan ijtimoiy buyruqlarni til orqali qayta ishlab, o‘quvchining ongiga singdiradi. Shu ma’noda sotsiolingvistik tahlil matndagi yashirin ma’noviy-ideologik qatlamlarni aniqlash va ularni ilmiy refleksiya qilishning samarali yo‘lidir. Badiiy matnga sotsiolingvistik yondashuv tilni ijtimoiy voqelikning nafaqat ifodasi, balki uni ishlab chiqaruvchi mexanizm sifatida ham ko‘ra oladi. Ana shu metodologik qarash badiiy adabiyotning mazmuniy qatlamlarini kengroq, ko‘p o‘lchovli va interdisiplinar kontekstdan tahlil qilishga yo‘l ochadi.

Interpretativ tahlil modeli badiiy matndagi lingvistik birliklarning ma’no qatlamini ularning ijtimoiy konnotatsiyasi, madaniy kodlanganligi va diskursiy funksiyasi orqali sharhlashga asoslanadi. Bu yondashuvda til faktlari “nima” degani emas, balki “nega aynan shunday aytilgani” va “shu tarzda ifoda ijtimoiy ongda qanday vazifa bajarishi” masalasi markazga olinadi. Shuning uchun interpretativ model matnning ustki grammatik-stilistik tashkilini emas, balki uning semantik chuqur qatlamini yashirin ideologemalar, mental stereotiplar, ijtimoiy signal va diskursiy ustuvorliklarni dekodlashga xizmat qiladi.[4]

Bunday tahlilda badiiy qahramonlar nutqidagi pauza, istehzo, kinoya, evfemizm, disfemizm, metaforik bo‘yoqdorlik yoki atayin nutqiy yalinish kabi hodisalar estetik vosita sifatida emas, balki ma’lum sotsial pozitsiyaning ifoda mexanizmi sifatida talqin etiladi. Masalan, patriarxal jamiyat aks etgan matnda ayol obrazining “pastroq, yumshoq, muloyim tonda” gapirtirilishi yoki qaror qabulida uning “sukut orqali chetga surilishi” faqat badiiy estetika emas, balki gender asimmetriyasining til orqali normalizatsiyasi sifatida sharhlanadi. Xuddi shuningdek, tarixiy jarayonlar aks etgan epik matnlarda hokim sinf vakillarining buyruqboz, keskin, deklarativ nutqi, past tabaqaga mansub qahramonlarning esa noaniq, bo‘ysunuvchan, breyalashgan nutqi ijtimoiy ierarxiyaning lingvistik rekonstruksiyasidir.

Interpretativ modelning metodologik ustunligi shundaki, u matnda yashirin bo‘lgan “sukutdagi ma’no”, “nomlanmagan hodisa”, “bevosita aytilmagan qarash” kabi konstruktarni ham lingvistik signallar orqali aniqlash imkonini beradi. Bu yondashuv badiiy

matn tilini faqat ifoda vositasi emas, balki ijtimoiy ong va ijtimoiy nazorat mexanizmlarining semiotik oynasi sifatida o‘qishga yo‘l ochadi.

Deskriptiv tahlil modeli badiiy matnda qo‘llangan til birliklarini tizimli ravishda aniqlash, tavsiflash va kategorizatsiya qilish orqali sotsiolingvistik hodisalarni empirik asosda fiksatsiya qilishni maqsad qiladi. Bu yondashuv interpretativ modeldan farqli ravishda, avvalo, faktlar ro‘yxatini yaratadi: qaysi qatlamga oid leksik birliklar ishlatilgan, qaysi nutqiy strategiyalar ustuvor, qaysi sotsial indeksatorlar tilga kiritilgan va ular qanday taqsimlangan — ana shu savollar predmetli javobga ega bo‘ladi.

Deskriptiv tahlil jarayonida dialektizmlar, jargon, argo, etnografik leksika, kasbiy terminlar, diniy-falsafiy komponentlar, nutqiy etiketa formulalari, evfemizm va disfemizm, kinoyali birliklar, tabu o‘rinbosarlari, murojaat shakllari, deiktik birliklar, genderga xos til ishlatish elementlari kabi unsurlar alohida qatlamlar asosida aniqlanadi va tasniflanadi. Mazkur tasnif matnda tilning variativligi qanday ijtimoiy funktsiyani bajarishini ko‘rsatish uchun zarur poydevor vazifasini bajaradi.

Masalan, tarixiy mavzuli romanlarda uchraydigan eski unvonlar («mirshab», «bek», «amir», «qozi»), diniy-tarixiy realialarning nomlanishi («zavodxon», «sadoqat bay’ati», «kahrabo tasbeh»), yoki o‘zbek jamiyatiga xos milliy etiketa formulalari («qutlug‘ bo‘lsin», «ko‘zingiz yorug‘ bo‘lsin», «xudo rozi bo‘lsin») matndagi ijtimoiy muhitni nafaqat qayd qiladi, balki uni lingvistik jihatdan jonlantirib, tarixiy-sotsial ongning izini yaratadi.[5]

Deskriptiv modelning ilmiy qiymati shundaki, u interpretativ va kontekstual tahlil uchun zarur bo‘lgan faktologik asosni ishlab chiqadi. Interpretatsiya subyektiv-semiyotik bo‘lishi mumkin, ammo deskriptsiya - empirik materialga tayanadi; shu bois bu model sotsiolingvistik tahlilning metodologik barqarorligini ta’minlaydi. Til birliklarini qayd etish orqali deskriptiv model sotsial qatlamlarning matnda qanday til shakllarida reallashganini aniq, tizimli va o‘lchovli shaklda namoyon qiladi.

Kontekstual tahlil modeli badiiy matndagi lingvistik birliklarni ularni yuzaga keltirgan real yoki konstruktiv ijtimoiy, madaniy, tarixiy va kommunikativ sharoit bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganishni nazarda tutadi. Bu yondashuvga ko‘ra, biror so‘z, metafora, muomala formuli yoki nutq strategiyasining mazmuniy qiymati u sodir bo‘lgan kontekstdan ajratilgan holda to‘liq ochilmaydi; aksincha, ma’no kontekst bilan birga “ishlaydi” va aynan kontekst orqali sotsial funksiyalanishga ega bo‘ladi.

Kontekstual tahlilda birinchi navbatda quyidagi omillar rekonstruksiya qilinadi. Tarixiy siyosiy fon, jamiyatning ideologik kayfiyati, ijtimoiy ierarxiya modeli, gender rollarining normativ talqini, axloqiy-nazorat mexanizmlari, kommunikatsiya sodir bo‘layotgan sotsiokultural muhit va nutqiy vaziyatning pragmatik sharoiti. Masalan, sovet davri realialari aks etgan badiiy matnlarda “jimlik”, “ehtiyotkor qo‘rquv”, “yuzaki maqtov”, “ochiq fikr bildirmaslik” kabi diskursiy hodisalar til orqali siyosiy repressiya kontekstining lingvistik simulyatsiyasini beradi, yoki patriarxal ijtimoiy muhitda ayol nutqidagi muloyimlik, ko‘nuvchanlik, uyatchanlik semantikasi ijtimoiy nazoratning nutqiy proyeksiyasiga aylanadi.

Kontekstual yondashuv, shuningdek, badiiy matndagi lingvistik birliklarning kollektiv xotira, madaniy stereotip va mental model sifatida ishlashini ham ochib beradi. Masalan,

o‘zbek adabiyotida “o‘tov”, “uyat”, “kelinning jimligi”, “ota so‘zi”, “yigitning peshonasiga yozilgan” kabi birliklar nafaqat semantik jihatdan, balki milliy mentalitet va ijtimoiy institutlar kontekstida talqinga muhtoj bo‘ladi. Demak, kontekst ma‘noni faqat izohlabgina qolmay, balki ularning mavjud bo‘lish shartlarini ham shakllantiradi.[6]

Kontekstual modelning metodologik ustunligi shundaki, u til hodisasini jamiyatning diskursiv tarixiy shakllanish jarayoniga “qaytarib qo‘yadi”; ya‘ni matndagi lingvistik hodisalar “muallifning ixtiro qilingan nutqi” emas, balki real ijtimoiy tuzilmalarning badiiy rekonstruktsiyasi sifatida talqin qilinadi. Shunday qilib, kontekstual tahlil sotsiolingvistik tadqiqotda matnni ijtimoiy voqelikning lingvistik izohli shakliga aylantiradi.

Badiiy adabiyot tilini sotsiolingvistik nuqtai nazardan o‘rganish nafaqat lingvistik birliklarning formal tuzilishini, balki ularning ortida turgan ijtimoiy mazmun, diskursiy kuchlar va madaniy determinantlarni ochishga xizmat qiladi. Badiiy matn - bu jamiyatning ideologik konfiguratsiyasi, ijtimoiy stratifikatsiya mexanizmlari, shaxs va hokimiyat o‘rtasidagi kuch nisbatlari, mental stereotiplar hamda kollektiv xotira strukturalarining til orqali kodlangan shaklidir. Shu bois badiiy tilning tahlili estetik idrokdan tashqariga chiqib, ijtimoiy ongning til orqali qanday reproduksiyalanishi va legitimatsiyalanishini ko‘rsatib beradi.

Interpretativ, deskriptiv va kontekstual tahlil modellarining kombinatsion qo‘llanishi metodologik jihatdan matnni ko‘p qirrali va ko‘p qatlamli o‘qishga imkon yaratadi. Deskriptiv tahlil faktik asosni ta‘minlab, til birliklarining turlanishini fiksatsiya etadi; interpretativ tahlil ular ortidagi ijtimoiy-ma‘naviy konnotatsiyalarni semantik jihatdan rekonstruktsiya qiladi; kontekstual tahlil esa mazkur birliklarni tarixiy, madaniy va kommunikativ voqelik bilan bog‘lab, ularning funksional mohiyatini to‘laqonli sharhlashga yo‘l ochadi. Shu tarzda badiiy matn tahlili “til mazmun jamiyat” triadasi asosida izchil interpretatsiya qilinadi.

Natijada, badiiy adabiyot materialiga sotsiolingvistik yondashuv bir tomondan matnni semantik ildizlari bilan birga “o‘qish”ni, ikkinchi tomondan esa jamiyatning yashirin mexanizmlarini til orqali “ko‘rish”ni ta‘minlaydi. Bu yondashuv adabiy matnni nafaqat filologik obyekt, balki ijtimoiy-epistemologik hujjat, ya‘ni jamiyat ruhiyati va ijtimoiy ongining lingvistik arxivi sifatida talqin qilishga imkon beradi. Shunday qilib, badiiy adabiyot va sotsiolingvistika tutashgan nuqtada tahlil nafaqat ilmiy bilish doirasini kengaytiradi, balki tilning inson va jamiyat hayotidagi fundamental funksiyalarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Karimov Sh. O‘zbek tilining stilistikasi. - Toshkent: O‘qituvchi, 2010. – 120-145-b.
2. Mahmudov N. Til va nutq madaniyati. - Toshkent: Fan, 2013. - 78-102-b.
3. Nurmonov A. Tilshunoslik nazariyasi. - Toshkent: Fan, 2008. - 56-89-b.
4. Yo‘ldoshev B. Matn lingvistikasi. - Toshkent: Universitet, 2012. – 34-67-b.
5. Abdullayev A. Nutq madaniyati asoslari. - Toshkent: O‘qituvchi, 2005. – 90-115-b.
6. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. - Toshkent: Fan, 2006. – 145-178-b.